

Atena și Ierusalim

de Lev Șestov

(fragment din volumul în curs de apariție la Editura Polirom)

traducere de RADU PĂRPĂUȚĂ

Desigur, știu că nu numai Spinoza și Hegel, dar nici Kant nu ar fi admis vreodată că rațiunea poate refuza să-l călăuzească pe om. „Rațiunea este avidă de judecăți universale și necesare”, scrie el chiar la începutul *Criticii rațiunii pure* (prima ediție). Și nici măcar o dată, pe tot parcursul operei sale, nu-și pune problema: de ce trebuie să facem pe dracu-n patru pentru a-i oferi rațiunii ceea ce ea caută cu atâta aviditate? Și cine sau ce este această rațiune care are o putere atât de mare asupra omului? Totuși, faptul că rațiunea este posedată de o pasiune precum orice ființă limitată ar trebui deja să ne pună pe gânduri și să ne trezească suspiciuni față de rațiune și față de acele judecăți universale și necesare la care ea aspiră. Dar, repet, rațiunea rămâne mai presus de orice bănuială, chiar și pentru autorul *Criticii rațiunii pure*. Aceasta a fost dintotdeauna tradiția gândirii umane: neîncrederea față de rațiune a fost privită mereu ca o crimă de lezmajestate. Platon spunea că cel mai mare necaz care i s-ar putea întâmpla omului este să devină *μισόλογος* (cel ce detestă rațiunea). Pentru Aristotel, *καθόλου γὰρ αἱ ἐπιστήμαι πάντων, ἐξ ἀνάγκης ἄρα ἐστὶν τὸ ἐπιστητόν*, adică cunoașterea este cunoaștere universală și necesară. Începând cu Socrate, noi am renunțat definitiv la ceea ce constituie problema esențială a cunoașterii și, în același timp, la problema metafizică. Scopul gândirii socratice era tocmai acela de a proteja cunoașterea de orice încercare critică, după cum apare în acea afirmație care, la prima vedere, constituie tocmai condiția și principiul oricărei critici: știu că nu știu nimic (afirmație care, potrivit mărturiei lui Socrate, a făcut ca oracolul să-l declare cel mai înțelept dintre oameni), dar care ucide în germene posibilitatea oricărei critici. Într-adevăr, numai cine este convins că singurul izvor al adevărului este cunoașterea va spune că știe că nu știe nimic. Nu degeaba Hegel, vorbind despre destinul lui Socrate, își amintea de pomul cunoașterii și de cuvintele șarpelui ispititor: *Eritis sicut Dei* (veți fi ca Dumnezeu). Numai cine a gustat din fructele pomului cunoașterii binelui și răului este capabil să se dedice fără preget farmecelor cunoașterii. Pentru Socrate, disprețul față de cunoaștere era un păcat de moarte. El le reproșa poezilor, luându-i în bătaie de joc, că merg spre adevăr nu prin cunoaștere, ci pe alte căi. Nu găsea cuvinte suficient de tăioase pentru cei care, neștiind nimic, credeau că de fapt cunosc câte ceva. De unde această convingere de nezdruncinat că numai cunoașterea îi aduce omului adevărul? Și ce înseamnă această convingere pe care toți am moștenit-o de la Socrate? L-a sedus oare oracolul pe Socrate la fel cum

șarpele biblic l-a sedus cândva pe Adam? Sau ispita se ascundea în altă parte, iar Pythia, la fel ca și Eva, nu a făcut decât să-i întindă lui Socrate fructul din care ea gustase sub influența unei forțe ce scapă puterii noastre de înțelegere?

Oricum ar fi fost, potrivit lui Socrate, cei mai însemnați reprezentanți ai gândirii umane nu pot face altceva decât să identifice adevărul cu fructele din pomul cunoașterii. Aceasta este semnificația avertismentului lui Platon cu privire la „cel ce detestă rațiunea”, aceasta este semnificația aristotelicelor *καθόλου* (universal) și *ἐξ ἀνάγκης* (din necesitate), a cartezienelor *de omnibus dubitandum* și *cogito ergo sum* („trebuie să ne îndoim de toate” și „gândesc, deci exist”), a cuvintelor lui Spinoza *verum est index sui et falsi* („adevărul se indică deopotrivă pe sine, dar și ceea ce este fals”). Iată de ce Kant spune la începutul „criticii” sale că rațiunea este avidă de judecățile universale și necesare. Toate acestea sunt moștenirea lui Socrate. Începând cu Socrate, pentru oameni, adevărul s-a confundat cu judecățile universale și necesare; toată lumea este convinsă că gândirea nu este în drept să se oprească până ce nu întâlnește Necesitatea, care pune capăt oricăror căutări și curiozități. Totodată, nimeni nu se îndoiește de faptul că, ajungând până la raporturile necesare ale lucrurilor, gândirea înfăptuiește sarcina supremă a filosofiei. Astfel încât, pe scurt, Hegel vedea destul de bine când demonstra că nu există „filosofii”, ci „filosofie”, că toți filosofii au înțeles dintotdeauna la fel misiunea pe care le-o impusese destinul. Toți căutau să descopere ordinea strictă și nestrămutată a existenței, căci toți, chiar și cei care, precum Socrate, știau că nu știu nimic, erau complet hipnotizați de ideea că o asemenea ordine care nu depinde de nimeni trebuia să existe, era imposibil să nu existe, la fel cum trebuie să existe o știință care să-i dezvăluie omului această ordine. Socrate afirma, ce-i drept, că cunoașterea perfectă aparține doar zeilor, știința omului fiind imperfectă. Dar spunând aceasta, el ridica și mai mult în slăvi cunoașterea, căci cuvintele lui însemnau, pe scurt, că nici libertatea zeilor nu era absolută: cunoașterea îi stabilea granițe fixând limite nu numai posibilului și imposibilului, ci chiar și pentru ceea ce este permis și interzis. În *Euthyphron*, dialogul scris de Platon încă din timpul vieții maestrului său, Socrate demonstrează că nici zeilor nu le este dat să aleagă: ei nu au libertatea să nu-l iubească pe cel drept, la fel cum trebuie să-l iubească muritorii. Muritorii și nemuritorii sunt supuși în egală măsură datoriei și Necesității. De aceea sarcina filoso-

fiei constă în dezvăluirea raporturilor necesare ale lucrurilor, adică în dobândirea cunoașterii, cu scopul de a-i convinge pe oameni că nu se poate discuta cu Necesitatea, că trebuie să i se supună. Firește, și științele exacte stabilesc raporturile necesare ale lucrurilor și îi învață pe oameni să se supună, însă filosofia nu se mulțumește cu atât: pentru ea nu este suficient ca oamenii să accepte Necesitatea și să se obișnuiască cu ea – ea vrea ca oamenii să iubească Necesitatea, să o venereze la fel cum odinioară îi iubeau și venerau pe zei.

Se poate ca diferența esențială dintre Socrate și sofiști, diferență pe care istoria a ascuns-o de noi cu grijă, să constea tocmai în faptul că, atunci când grecii din a doua jumătate a secolului al V-lea au descoperit că zeii olimpici erau născociri ale imaginației și că orice fel de „constrângere” provenea nu de la niște ființe vii care se interesau de destinul oamenilor, ci de la Necesitatea indiferentă față de orice, sofiștii (precum apostolul Pavel mai târziu) au reacționat violent: dacă constrângerile vin nu de la zei, ci de la Necesitate, atunci nimic nu este adevărat și este permis totul. Se pare că vorbele lui Protagoras *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον* (omul este măsura tuturor lucrurilor) au aceeași semnificație ca și spusele sfântului Pavel: „Dacă morții nu înviază, să bem și să mâncăm” (*I Cor. 15.32*) – pe scurt, să facem ce ne taie capul, să trăim așa cum vrem. Ca și sofiștii, Socrate nu admitea existența zeilor. Și este firesc: cine se teme să fie „cel ce detestă rațiunea”, cine vede în cunoaștere singurul izvor al adevărului, acela nu poate accepta nicidecum existența zeilor. Cu o naivitate probabil foarte seducătoare, dar prea puțin potrivită unui filosof care voia să demonstreze totul, să pună totul la îndoială, Socrate le-a întors disprețuitor spatele poezilor, artiștilor doar pentru că, dacă li se întâmplă uneori să descopere adevăruri superioare, ei nu le obțin prin cunoaștere, ci din altă sursă, și nu sunt în stare să spună cum le-au descoperit. Socrate nu are încredere în oamenii „inspirai” de zei: cum să ai încredere în ei, de vreme ce se știe că zeii nu există? – sau, dacă e să admitem comentariul lui Hegel, de vreme ce se știe că Dumnezeu l-a înșelat pe om, după cum a recunoscut El însuși când șarpele, aflându-i intențiile ascunse, le-a dezvăluit protopărinților noștri? În orice caz, dacă vrei să fii prudent, mai bine ascultă-l pe Protagoras: *περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν* („cât despre zei, nu știu dacă există sau nu există”).

În fața judecătorilor săi, care trebuiau să se pronunțe asupra acuzației de ateism venite din partea lui Anytos și Meletos, în esență Socrate spune același lucru ca și Protagoras; dar cum era vorba despre nemurirea sufletului, și nu despre existența zeilor, multora li se pare încă astăzi că Socrate gândea altfel decât Protagoras. În realitate, ambii porneau de la aceeași idee, dar reacționau diferit, deși cu aceeași pasiune. Protagoras spunea: dacă zeii nu există, dacă sufletul nu este nemuritor, dacă viața omului se reduce la această scurtă existență terestră care începe cu nașterea și se termină cu moartea, dacă nu suntem legați prin fire nevăzute de niște ființe superioare, dacă, într-un cuvânt, ceea ce începe în această lume tot aici se și sfârșește, atunci ce poate încânta capriciul omului și în numele cui va renunța omul la capriciul său? De ce atunci nu și-ar da omul frâu liber dorințelor și pasiunilor sale? Uneori este nevoie să se supună

forței, câtă vreme nu o poate învinge sau întrece în șiretenie; dar a i te supune nu înseamnă încă a-i recunoaște drepturile supreme, definitive. Să mâncăm, să bem și să ne veselim, ca să folosim cuvintele sfântului Pavel! Atitudinea lui Socrate față de adevărul pe care el l-a dezvăluit este complet diferită: la fel ca și Protagoras, el nu se îndoiește nici o clipă că rațiunea trebuie să rezolve problema existenței zeilor, iar cu onestitatea intelectuală ce-l caracteriza și în care vedea (și noi după el) virtutea supremă a filosofului, trebuia să recunoască faptul că, în ochii rațiunii, putea fi admisă, dar și negată existența zeilor și nemurirea sufletului. În plus – nu vorbea despre asta, dar e de presupus că gândea astfel –, deoarece cunoașterea nu poate da un răspuns pozitiv la aceste întrebări, deoarece o cercetare meticuloasă îl conduce, ca și pe Protagoras (atât de diferit de el din toate punctele de vedere), la aceeași concluzie – poate că zeii există, poate că nu există –, atunci cauza zeilor înseamnă că este pierdută: sunt toate motivele să se creadă că au fost inventați de oameni. Și totuși, soluția propusă de Protagoras era inacceptabilă pentru Socrate, care ar fi respins cu indignare și cuvintele sfântului Pavel, dacă ar fi putut să le cunoască. Pentru Socrate, orice era mai bine decât *homo-mensura* a lui Protagoras sau îndemnul apostolului „să bem și să mâncăm”. Ce rămâne să măsoare omul, dacă tot ce poate fi măsurat este trecător și supus schimbării!? Și cum să te gândești la veselie, când știi că zilele îți sunt numărate și nu poți fi sigur de ziua de mâine?

Cu mult timp înainte de Socrate, marii filosofi și poeți ai Greciei priveau îngroziți incertitudinea îngrijorătoare a existenței noastre dureroase. Heraclit spunea că totul trece și nimic nu rămâne. Cu o forță fără egal, tragicii conturau tabloul zguduitor al vieții umane. Și totuși Heraclit, de parcă s-ar fi făcut ecoul peste veacuri al profetului Isaia și al sfântului apostol Pavel, care-l repeta pe Isaia, Heraclit putea încă să afirme că ceea ce zeii ne-au pregătit depășea orice închipuire, toate speranțele omenești. Însă deja lui Socrate nu-i mai era dat să vorbească astfel: nu știm ce ne așteaptă după moarte – și atunci nu este rușinos să vorbim despre ceea ce nu știm? Pentru Socrate, cel vrăjit de cunoaștere, Heraclit, Isaia și sfântul Pavel erau la fel de inacceptabili ca și Protagoras, care glorifica arbitrarul. Este clar că oamenii *Bibliei* și filosofi de genul lui Heraclit își luau înțelepciunea din izvoare foarte dubioase; ei erau asemenea poezilor care, într-un elan de entuziasm nejustificat, proclamau lucruri pe care nici ei nu le înțelegeau. Fără cunoaștere nu există nici adevăr, nici bine. Prin urmare, cunoașterea este unicul izvor pentru tot ceea ce este important pentru om; ea îi oferă omului – nu poate să nu-i ofere – „singurul lucru necesar”. Desigur, dacă cunoașterea ne-ar dezvălui existența zeilor și nemurirea sufletului, nu ar fi rău deloc; dar fiindcă altfel stau lucrurile, va trebui să ne descurcăm și fără asta. Așa a înțeles Socrate sarcina ce-i revenea. El înțelegea la fel de bine ca și Aristotel că omul cunoașterii putea fi rău, însă descoperise că existența noastră se termină odată cu moartea; iar dacă este așa, atunci șarpele biblic și Pythia aveau dreptate: virtutea se află doar în cunoaștere. În ochii tuturor, în public, Socrate trebuia să repete gestul pe care, potrivit mitului străvechi pe care nimeni nu poate să-l confirme, îl făcuse Adam.